De groei van Bergen op Zoom in de dertiende eeuw*

door

A. S. M. SIEBELT

In de inleiding van zijn uitgave van de rechtsbronnen van Bergen op Zoom spreekt Van Rompaey het vermoeden uit dat deze plaats ongeveer op dezelfde wijze en in dezelfde tijd als Breda tot stad verheven werd.[1] Hij plaatst de verlening van een overigens onbekend stadsrecht tussen 1246 en 1260. Volgens hem wijst niets in het testament van Godfried IV van Breda uit 1246 op het bestaan van Breda of Bergen op Zoom als steden in juridische zin.[2] In 1252 verkregen de *oppidani* van Breda een stadsrecht in de vorm van een *libertas*.[3]

De ontwikkeling van Breda en Bergen op Zoom zou parallel verlopen kunnen zijn, want in 1260 vroeg Pieter van Marbais, gehuwd met Elizabeth, vrouwe van Breda, zowel de *oppidani* van Breda als die van Bergen op Zoom hun zegel aan een oorkonde te hechten.[4] Bewoners van Bergen moeten dus in dat jaar enige bijzondere rechten bezeten hebben.

Met het gebruik van de term *oppidum* en dus ook met *oppidani* moet men echter voorzichtig zijn. Recentelijk heeft Van Uytven dit ook voor Noord-Brabant aangetoond.[5] Toch kan men voor de periode na 1260 wel over Bergen op Zoom spreken als 'stad', wanneer men aan dat woord niet teveel inhoud toekent. Evenzo moet men voorzichtig zijn met het begrip 'stadsrechten'.

Over de ontwikkeling van Bergen op Zoom in de dertiende eeuw is niet veel bekend, in tegenstelling tot Breda, waar de resultaten van opgravingen het traditionele beeld hebben veranderd.[6] De ouderdom en de groei van Bergen op Zoom kan echter verduidelijkt worden met behulp van gedrukt bronnenmateriaal dat mede betrekking heeft op de omringende streken van Brabant en Zeeland.

* In beginsel worden in ons Jaarboek geen bijdragen over Bergen op Zoom geplaatst. Dit artikel handelt echter over de historie van die stad in de periode dat het Land van Breda nog niet verdeeld was en in het westen tot de Schelde reikte (vóór 1287). Daar het onderwerp dus betrekking heeft op het werkgebied van onze vereniging, besloten wij het op te nemen. - Redactie.

De ouderdom van Bergen op Zoom.

In een artikel uit 1977 heeft Van Ham de bestaande theorieën over het ontstaan en de groei van de stad op goede gronden weerlegd en een nieuwe 'oudste plattegrond' gereconstrueerd.[7] Volgens hem is de kern van de nederzetting de Grote Markt en is de stichting van het kerkgebouw mogelijkerwijs de oorzaak geweest van het ontstaan van die nederzetting. Zijn betoog bevat echter een merkwaardige zin: „Wellicht reeds in de 12e eeuw pretendeerde de abdij van Nijvel op grond van weinig betrouwbare akten rechten op dit gebied". Het is niet duidelijk hoe hij aan deze bewering komt.[8] De abdij van St. Geertrudis van Nijvel heeft wel degelijk rechten gehad in Bergen op Zoom. Uit de bevestigingsoorkonde uit 1442 van paus Eugenius IV van de oprichting van het kapittel blijkt dat de abdis en het kapittel van de abdij het patronaatsrecht bezaten van de St. Geertrudiskerk.[9] Na de oprichting van het Bergse kapittel door Jan I van Bergen houden zij nog het collatierecht van twee prebenden. Dat wijst op vast verankerde en oude rechten. Juist patronaatsrechten blijven in de regel het langst in handen van de oorspronkelijke bezitter.

Speculaties over de ouderdom van Bergen op Zoom hebben veelal hun grond gevonden in twee oorkonden uit de tiende eeuw. Hun betrouwbaarheid vormde en vormt nog een twistpunt.[10] In deze oorkonden worden onder meer bepaalde delen van en rechten op het eiland Rilland en in Bergen aan de abdij van Nijvel geschonken. Indien de inhoud van deze oorkonden een kern van waarheid bevat, zou de ouderdom van Bergen op Zoom in ieder geval tot die tijd terug kunnen gaan. Geven latere bronnen misschien steun aan dit gegeven?

Bezit van Nijvel.

Door het onderzoek van Zender[11] zijn we goed ingelicht over de cultus van Geertrudis van Nijvel en over de verspreiding van haar naam als patroonheilige van vele kerken. Geertrudis was een dochter van Pippijn van Landen en Itta en zij is in het door haar moeder te Nijvel gestichte klooster ingetreden. Hoebanx[12] heeft een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van de abdij gegeven en beschrijft welke be-

zittingen zij vanaf de stichting in de 7e eeuw tot in de tweede helft van de 12e eeuw, wanneer het verval inzet, heeft weten te verwerven. Volgens hem behoort Bergen op Zoom nog in de 13e eeuw tot het patrimonium van de abdij.[13] In een latere studie beschrijft dezelfde auteur de dertiende-eeuwse conflicten tussen de abdij van Nijvel en de hertog van Brabant over de schendingen van de hertog en diens vazallen van de rechten van de abdij.[14] De strijd gaat mede over goederen in Bergen op Zoom, welke door de heer van Breda ten onrechte in bezit worden gehouden. Uit een akkoord van 25 oktober 1235 blijkt duidelijk dat de abdij vóór die tijd goederen in Bergen heeft gehad. De hertog belooft namelijk de goederen *terug* te geven.[15] Hieruit kan men voorzichtig concluderen dat de aanspraken van de abdij terecht waren, althans onbetwist. De aard en omvang van die goederen blijven duister. Op welke wijze is de abdij in dit gedeelte van Brabant terecht gekomen?

De verkrijging van gebieden en rechten in Zeeland en Brabant door de abdij van Nijvel vond volgens twee aanvechtbare oorkonden plaats in de tiende eeuw. Hun vorm is zeer waarschijnlijk corrupt. Hun inhoud daarentegen vindt steun in meerdere gegevens uit later tijd.

Volgens één van deze twee oorkonden verkreeg de abdij voor Rilland het *bannum,* d.i. de hoge rechtsmacht. In de 12e eeuw blijkt de abdij nog steeds goederen daar te bezitten.[16]

Dekker heeft gewezen op de belangrijke, doch afbrokkelende positie van de heren van Breda in Zeeland. Het gehele geleiderecht (conductus) moet in hun handen zijn geweest.[17] Zij treden op als bezitters van ambachtsheerlijk en hoog-heerlijk gezag op (een gedeelte van) het eiland Rilland. Dekker vermoedt dat zij dat gebied met die rechten verkregen hebben door op te treden als *advocatus* (voogd) voor de abdij van Nijvel, die immers als religieuze instelling geen hoge rechtsmacht mocht uitoefenen. De heren van Breda hebben hun rechten weer afgestaan aan de 'nieuwe' abdijen, zodat die het land verder konden be- of herdijken. Pas in 1273[18] deed Arnoud van Leuven definitief afstand van al zijn rechten op Waarde - een deel van Rilland - hoewel zijn voorgangers er waarschijnlijk al in 1229 geen rechten meer op konden doen gelden.[19] Toch

moeten de heren van Breda gedurende de hele 13e eeuw nog rechten in Zeeland gehad hebben. In 1255 gaf Raso van Gaveren, voogd van Hendrik van Breda aan Boudewijn van Stavenisse Nieuw Schakerloo ter bedijking uit.[20] Twee jaar later schonk dezelfde het land Agger aan Hendrik Buffel, een bekend Zeeuws edelman.[21]

Er valt niet alleen invloed te bespeuren van een Brabants edelman in Zeeland, ook Zeeuwse edelen verkregen invloed in Brabant. In 1250 verkocht Hendrik IV van Breda de lage rechtsmacht van de nieuw gevormde heerlijkheid Woensdrecht aan Godfried van Kruiningen, een edelman uit een aanzienlijk geslacht.[22] In 1277 beleenden Arnoud van Leuven en Elizabeth van Breda Nicolaas van Cats met de lage rechtsmacht in de heerlijkheid Ossendrecht. Ook hij was een aanzienlijke Zeeuw.[23]

Het einde van de Bredase invloed in Zeeland viel waarschijnlijk in 1312. Dat jaar deed Raso van Gaveren, heer van Breda voor 1200 pond tournoois afstand van al zijn *'goede ende heirscepe tusschen Honte ende Hinkelen'*, dat hij in leen hield van de graaf van Holland.[24]

Er loopt dus zeker al in de 12e eeuw een sterke verbindingslijn tussen Zeeland en Brabant, gevormd door de bezittingen en rechten van de heer van Breda. Op grond hiervan mag aangenomen worden dat Bergen op Zoom als Nijvels bezit in hun handen was geraakt. Hierdoor wordt ook de bewijskracht van de twee oorkonden uit de tiende eeuw zodanig versterkt, dat aannemelijk is geworden dat Bergen óók deel heeft uitgemaakt van het uit die tijd stammende bezit van de abdij van Nijvel.

Betrekkingen tussen Brabanders en Zeeuwen.

In het vierde kwart van de 12e eeuw heeft de abdij haar bezittingen in Zeeland door verschillende oorzaken verloren: in het algemeen het einde van het domaniaal stelsel,[25] het verlies aan land door overstromingen,[26] de usurpaties door locale heren en Breda maar ook door afstand aan de 'nieuwe' abdijen voor bedijkingswerkzaamheden.[27]

Tussen 1186 en 1233 moet de abdij van Tongerloo het oude Nijvelse bezit overgenomen hebben.[28] Het danig geslonken bezit in Rilland heeft Nijvel vermoedelijk vóór 1188, nadat het enige tijd door een leenman van de heer van Breda in cijns gehouden was aan de abdij Ter Duinen overgedragen.[29]

In 1219 had Godfried III van Breda er nog het *dominium et officium* (de ambachtsheerlijkheid).[30] Hij stemde toe in de verkoop van 70 gemeten land door de gebroeders van Valkenisse aan de abdij Ter Duinen, die het ernaast gelegen Waarde reeds in bezit hadden. Voor ons is hier het tweede deel van de oorkonde van belang. Hierin doet een zekere Heina van Bergen afstand van zijn - door Godfried erkende - rechten op (het niet gelocaliseerde) *Sanda*.[31] De getuigen zijn Arnulfus van Ossendrecht, Witto van Borgvliet, diens broer Betto, Walter Belard, Gilebertus van Rilland en Arnulfus, pastoor van Bergen. Hier heeft men de eerste betrouwbare vermelding van Bergen op Zoom en tevens zou men kunnen zeggen van de eerste bekende Bergenaren.

Uit een vergelijking van meerdere oorkonden over Zeeland uit de eerste helft van de dertiende eeuw met de genoemde oorkonde uit 1219 blijkt dat een aantal erin voorkomende personen in nauwe relatie stond tot de heer van Breda. Sommigen van hen zijn volgens hun naam afkomstig uit plaatsen in West-Brabant, zoals Ossendrecht en Borgvliet.

Ossendrecht was in 1213 door hertog Hendrik I aan Godfried II van Breda in leen gegeven.[32] In 1214 waren Arnoldus van Ossendrecht en Witto van Borgvliet samen met o.a. Betto van Stavenisse en Wouter van Kruiningen getuigen van het sluiten van het contract tussen de hertog van Brabant en graaf Willem I van Holland aangaande het huwelijk tussen Mathilde, dochter van de hertog en Floris, zoon van de graaf. Zij worden ridder genoemd.[33] De hierin genoemde Wouter van Kruiningen was in 1214 een leenman van Breda.[34] In dat jaar had hij zijn leengoed weer teruggegeven aan Godfried II van Breda, die het aan de monniken van Ter Doest overdroeg. Zijn zoon Godfried trad in 1238 op als voogd in waarschijnlijk datzelfde gebied.[35]

Uit deze korte opsomming blijkt dat de heer van Breda zowel in Zeeland als in Brabant beschikte over leenmannen. Nog rond 1290 kunnen Bredase leenmannen in Zeeland worden aangewezen.[36] De rechten

van de heren van Breda waren er onbetwist, althans er zijn ons geen berichten overgeleverd die het tegendeel doen vermoeden.

Anders ligt het met Bergen op Zoom. Het conflict tussen de abdij van Nijvel en de heer van Breda is reeds even ter sprake gekomen. De abdij heeft gedurende de dertiende eeuw een aantal 'troonswisselingen' aangegrepen om te proberen haar verloren goederen terug te krijgen, hetgeen niet gebeurd is. De klachten werden gedurende de hele dertiende eeuw herhaald. In het genoemde akkoord van oktober 1235 klaagde de abdij bij de nieuwe hertog van Brabant Hendrik II, die in september zijn vader was opgevolgd onder andere over de bezetting van haar Bergse goederen door de voogd van Godfried van Breda. De situatie was waarschijnlijk reeds langer zo, daar deze voogd, Robert van Béthune nog niet lang in functie kan zijn geweest.[37] De hertog beloofde krachtig de goederen terug te geven, hetgeen niet gebeurd is.[38] Godfrieds opvolger Hendrik IV „dacht" dan ook dat hij deze goederen - hoewel belast met een jaarlijkse rente - geërfd had. In het akkoord van 12 augustus 1246 tussen Hendrik en de abdij kreeg hij het vruchtgebruik voor zijn leven.[39] Na zijn dood in 1254 kwam er wederom een verdrag tot stand tussen de hertog en de abdij om de geschillen te regelen over de door de vazallen van de hertog geüsurpeerde rechten en bezittingen.[40] De hertog beloofde ook nu weer de goederen te Bergen terug te geven. Ook deze overeenkomst zal wel een dode letter geweest zijn.[41] Vlak na de deling van het land van Breda in 1289 deed de abdij nog één poging. De nieuwe heer van Bergen op Zoom, Gerard van Wezemaal wist echter met toestemming van de nieuwe heer van Breda, zijn neef Raso van Liedekerke, de tienden van Halsteren, Noord- en Zuidgeest en Bergen voor zich te verkrijgen.[42] Blijkbaar had de heer van Breda ze in zijn bezit gehad. Men vindt hier een indicatie van de omvang van de parochie Bergen op Zoom in de Nijvelse tijd.

Het is opmerkelijk dat er in de genoemde verdragen tussen de abdij en de hertog of de heer van Breda en in het tesament van Godfried IV van Breda uit 1246 steeds sprake is van Bergen of goederen te Bergen, maar dat het zoenverdrag tussen hertog Hendrik I en Egidius, voogd

van Breda uit 1229 slechts spreekt over *terram prope Zome . . . preter Woide* (het Zoomland behalve Wouw).[43] Het Zoomland kan niet gelijkgesteld worden met Bergen op Zoom. Ook Wouw hoorde erbij.

* * *

Uit het voorgaande blijkt dat er in de vroege dertiende eeuw zeker een nederzetting Bergen heeft bestaan. De vraag naar haar ouderdom bleef onbeantwoord, maar als Nijvels bezit bestond zij mogelijk reeds in de tiende eeuw.

Pas in de tweede helft van de dertiende eeuw is er sprake van een stedelijk karakter, hetgeen op zijn minst een behoorlijke groei impliceert. Het eerste teken van die groei vormt de reeds genoemde oorkonde uit 1260,[44] waarin sprake is van *oppidani* van Bergen en hun zegel. Uit 1268 is een oorkonde bewaard, waarin om de zegels gevraagd wordt van de *oppida* Breda en Bergen op Zoom.[45] Een zegel vormt een „symbool van stedelijke autonomie". Het vertoont heel vaak het wapen van de (stads-) heer.[46] Het eerste zegel dat ons bekend is uit Bergen op Zoom is het zegel van de schepenen, hangend aan een oorkonde uit 1276.[47] We kunnen niet meer nagaan of dit hetzelfde zegel is als de exemplaren die bevestigd geweest moeten zijn aan de oorkonden uit 1260 en 1268: deze zijn ons slechts in afschrift overgeleverd.

Het randschrift van het zegel uit 1276 luidt: +S' : SCABINORUM-DE.BERGH[IS]-:SUPER:ZOME : .[48] Het is opmerkelijk dat het oudst bewaarde zegel van Breda uit 1259 een ander randschrift vertoont:[49] S' OPPIDANORUM DE BR[EDA]. Beide zegels hebben wel dezelfde afbeelding, namelijk drie schuinkruizen, een symbool van de heer van Breda.[50] In Breda zegelen de schepenen met het stadszegel, wat blijkt uit diverse oorkonden uit de dertiende eeuw.[51] De schepenen en de stad hebben blijkbaar de beschikking over één en hetzelfde zegel, het zegel van de *oppidani.* Indien er in Bergen op Zoom ook maar één zegel is geweest, wat is dan de reden van een verschillend randschrift? Het moet te maken hebben met de verschillen tussen de twee steden ten tijde van het ontstaan van de zegels.

Breda was in 1260 - wanneer er voor het eerst zowel *oppidani* uit

Breda als uit Bergen genoemd worden - zeker verder onwikkeld dan Bergen op Zoom. Dat verschil blijkt in zekere zin uit het volgende. De stad Antwerpen stuurde in 1259 naar negen Brabantse steden, waaronder Breda, en één Zeeuwse stad boden om door die steden te laten bevestigen, dat de zoutstapel van oudsher te Antwerpen was gevestigd.[52] Deze zoutstapel werd namelijk bedreigd. In Breda werd dit bevestigd door de schepenen en gemene burgers (*scabini ac universi oppidani*). Bergen op Zoom ontbreekt in dit rijtje, terwijl het toch dichtbij Antwerpen ligt. De stad Antwerpen stelde dus ofwel geen belang in een Bergse verklaring, ofwel er waren geen *oppidani* aan wie het gevraagd kon worden. In dat geval is het mogelijk dat Bergen of personen uit Bergen tussen september 1259 en augustus 1260 bepaalde rechten hebben verkregen: in 1260 kennen we immers wel *oppidani* met een zegel. Uit beide mogelijkheden blijkt evenwel de geringere importantie van Bergen op Zoom ten opzichte van Breda. Indien deze veronderstelling juist is, moeten de schepenen van Bergen in deze gemeenschap relatief gezien een belangrijker positie ingenomen hebben dan in Breda. Dit leidt ons vanzelf naar een nader onderzoek van de rol van de Bergse schepenen.

De schepenen van Bergen op Zoom.

Het gezag van de schepenen is in principe afgeleid van dat van de landsheer. Zij zijn belast met de criminele en volontaire rechtspraak en hebben tevens een bestuurlijke functie. Een scheiding van machten in deze zin kende men niet.[53]

Cerutti heeft de aard van de functie van de schepenen en het ontstaan daarvan met betrekking tot de overdracht en bezwaring van onroerend goed in enkele steden van Noord-Brabant onderzocht.[54] Naar zijn mening treden de schepenen in zulke gevallen op als gerecht en wel als opvolgers van het domaniale cijnsgericht, niet als ambtelijke getuigen.[55] Anders gezegd: de schepenen oorkonden niet vanwege hun aanzienlijke positie, maar als rechterlijk college. In Breda betitelen de schepenen zichzelf als schepenen van Breda en laten van de heer van Breda. Cerutti wijdt slechts enkele regels aan Bergen op Zoom wegens gebrek aan bronnen.[56] Hij gelooft niet dat de stedelijke schepenbank een rol heeft gespeeld buiten haar eigenlijke rechtsgebied.[57]

De Bergse schepenen werden gedurende de hele middeleeuwen door hun heer benoemd. De vervanging geschiedde per jaar.[58] Er zijn meer dan tien oorkonden bekend uit de dertiende eeuw met vermeldingen van schepenen van Bergen. Het eerste spoor vinden we echter niet in een oorkonde maar in de Antiqua Kora van Steenbergen uit 1272.[59] De Steenbergse schepenen blijken hoofdvaart op die van Bergen te hebben.

Op 12 mei 1276 verkopen en schenken Arnoud van Leuven en Elizabeth van Breda in totaal 60 hoeven te Gastel aan de abdij van St. Bernaards, evenals de tienden, het visrecht en alle andere rechten die aan die hoeven verbonden zijn, behalve de hoge jurisdictie.[60] De intercessio (passage in een oorkonde, waaruit blijkt met wiens goedkeuring of op wiens aandringen de overeenkomst tot stand is gekomen) bevat een tiental namen waaronder die van *Arnoldus de Monte*,[61] *burgensis* van Bergen en een aantal Bergse schepenen, van wie het aantal zich door de redactie van de oorkonde niet laat vaststellen.[62] Als getuigen worden o.a. genoemd *Wilhelmus de Monte* en Paulus van Gheest, *burgensis* van Bergen.[63] Ook zijn vermeld Marsilius van Gestel en Nicolaus, genoemd Smid (*Nicolaus dictus Faber*). Hen vinden we terug als schepen in het jaar erop, samen met Gobbo, zoon van Holweges en de *judex* (richter) Petrus van Schoonhoven. Zij zijn getuigen bij de schenking van een *oratorium* (bidplaats) te Huybergen door Arnoud van Leuven en Elizabeth van Breda aan de prior van de orde der Wilhelmieten om er een klooster in of bij te stichten.[64] Het *oratorium,* waarvan zij het patronaatsrecht hadden, was gelegen in het *allodium* (vrij eigen goed) van Arnoud en Elizabeth. Het was dus een eigenkerk. In oktober 1279 zijn Marselius van Gestel, schepen van Bergen en Paulus van Gheest (schepen?) samen met o.a. *Henricus dictus Braen* getuigen bij de uitspraak van een grensgeschil tussen de heer van Breda en de abdij van St. Bernaards.[65] Er wordt expliciet gevraagd naar het zegel van de proost van St. Catharinadal, de schepenen van Bergen op Zoom en van *Henricus dictus Braen.* We komen hem nog vaker tegen. In hetzelfde jaar 1279 trad hij op onder de getuigen bij de belening van het schuttersambt in Wouw, Hulsdonk en Nispen als een der *viri legales*; in 1287 oorkondde hij met anderen, onder wie zijn broer Marselius als *feodales domini de Breda* inzake een uitspraak over een grensscheiding van de tienden van de heer

van Breda en de abdij van Tongerloo.[66] In dat jaar was hij tevens schepen van Bergen op Zoom.[67]

In de hier besproken gevallen worden deze personen genoemd als getuigen van rechtshandelingen door hun heer. Men kan eruit afleiden dat het gaat om aanzienlijke personen in het land van Breda.

Het grootste aantal oorkonden, waarin Bergse schepenen voorkomen dateert uit de jaren 1286-1287. Ze bevinden zich in het archief van het klooster St. Catharinadal en betreffen allen gebieden buiten Bergen op Zoom.[68] Twee oorkonden hebben een omwisseling van goederen tot onderwerp. In de eerste, van 3 jan. 1286, ruilt het klooster grond in Zwartenberg tegen land in Haxdonk met een zekere Ywan, zoon van Ywan *de molendino* (van de molen) ten overstaan van Gobbo, zoon van Heilwigis en *Henricus dictus Braen,* schepenen van Bergen op Zoom.[69] De tweede, van 18 juli 1286 behelst een omwisseling van land tussen Catharinadal en wederom Ywan zoon van Ywan. Het klooster ruilt 20 gemeten grond in het Noordland van Bergen op Zoom tegen grond in Haxdonk ten overstaan van Wilhelmus Arnoldi en Wilhelmus Bigghe, schepenen van Bergen op Zoom.[70]

Mogelijk betreffen deze oorkonden dezelfde Ywan, die grond in Haxdonk ruilt tegen grond in Zwartenberg en in het Noordland van Bergen, denkelijk in beider voordeel.

Hoe kwam het klooster aan dat land en in het bijzonder aan die grond in het Noordland? In de beschikbare oorkonden van St. Catharinadal vindt men niets over een verkrijging van grond in Zwartenberg. Over dat gebied is niet veel bekend. Het is in de veertiende eeuw waarschijnlijk door een wijziging in de loop van de rivier de Mark ondergelopen.[71] De verkrijging van grond in het Noordland is mogelijk te reconstrueren als voormalig bezit van de stichter van het klooster, *Servacius dictus de Breda.* Hij schonk immers vele goederen, maar helaas voor ons zonder plaatsaanduiding.[72]

Servacius van Breda en het Noordland van Bergen op Zoom.

In een artikel in het Jaarboek van 1971 heeft Broeders getracht meer gegevens over deze persoon bijeen te brengen.[73] Boeren, die zich

in eerdere studies ook met hem heeft beziggehouden vermoedt dat deze Servacius onder vijf verschillende namen in de bronnen voorkomt.[74] Broeders nu merkt op, dat slechts één van die namen in verband gebracht kan worden met St. Catharinadal, namelijk de stichter zelf.[75] Toch kan men als volgt via de Noordpolder een paar Servacius-vermeldingen met het klooster in verband brengen. Het lijkt enigszins onze studie te buiten te gaan, maar we keren vanzelf weer naar het onderwerp terug.

Twee oorkonden spelen hierbij een belangrijke rol:
1) in 1267 verkocht een zekere Servacius, *famulus nobilis viri* (knaap van de edele heer) Hendrik van Breda 45 gemeten grond in de Noordpolder van de parochie Bergen op Zoom aan de abdij van St. Pieter te Gent.[76]
2) mogelijk is dit dezelfde als de Servacius, zoon van Juten die in 1260 van Philips van Marbais, gehuwd met de vrouw van Breda grond kreeg in *Polre* bij Bergen.[77] Men komt dan tot de volgende reconstructie. In 1260 kreeg Servacius grond in *Polre*. Zeven jaar later verkocht hij een deel ervan (in wat toen heette de Noordpolder) aan de abdij van St. Pieter in Gent. Omdat hij het eerder al aan de abdij van St. Bernaards had opgedragen en het in cijns had teruggekregen (hetzelfde gold voor de Zuidpolder) moest die abdij eerst afstand doen. Zij deed dit in handen van schout en schepenen van de Noordpolder.[78] Het restant van het bezit van Servaas in die polder, althans een deel ervan heeft hij bij de stichting geschonken aan het klooster St. Catharinadal dat daar zoals we zagen in 1286 beschikte over 20 gemeten. Immers, in de stichtingsoorkonde uit 1271 is er slechts sprake van een onbepaalde hoeveelheid goederen, waarmee Servaas het klooster heeft begiftigd.

Via dit zijpad komen we weer terug op Bergen op Zoom. De hierboven bedoelde oorkonde uit 1260 is al meermalen genoemd. Men vindt er de eerste vermelding in van de *oppidani* van Bergen naast die van Breda. Dat gezamenlijke optreden onderstreept het belang van de rechtshandeling in de oorkonde. In de intercessio wordt *Henricus dictus Habraen* genoemd, in wie we de hierboven meermalen genoemde *Henricus dictus Braen* mogen zien.[79] In dit geval wordt hij genoemd als een der *viri providi et discreti*.[80]

Het uitgangspunt van deze uitweiding over Servacius van Breda was het grondbezit van St. Catharinadal in de Noordpolder. De omwisseling van land aldaar met Ywan Ywani in 1286 werd een week later nog eens bekend gemaakt door de schepenen van wat nu heet het Noordland (ook in 1267 waren er schepenen).[81] Zij oorkondden wel zelf, maar omdat zij geen zegel bezaten vroegen zij aan de *viri discreti* Wilhelmus Bigghe, schepen van Bergen op Zoom en Wilhelmus, *rector scolarum* van Bergen hun zegel aan de oorkonde te hangen.

Schepenen behoren over het algemeen tot de toplaag van een stad. Gezien hun functie waarin wij Bergse schepenen aangetroffen hebben moet dit ook voor Bergen op Zoom gelden. Over hun positie in de stad kunnen slechts twee oorkonden enige aanwijzingen verschaffen. Op 2 januari 1286 schonk *Henricus dictus Braen opidanus in Bergis* een jaarrente uit zijn land gelegen in de parochie Bergen op Zoom in de buurt van de Wouwse weg aan de abdij van St. Bernaards.[82] Het grensde aan het land van Willem, zoon van Arnoldus de Monte, die we kennen als schepen in hetzelfde jaar.[83] Op 18 oktober 1288 verkocht *Addo dictus Comes opidanus in Berghen* een rente uit zijn goed *'infra dictum opidum de Berghis'*.[84] Het lijkt veiliger ook hier aan het woord 'oppidum' niet al teveel waarde toe te kennen. Het gaat in beide gevallen om goed van niet geringe omvang. Het ontbreken van een vermelding van cijns, te betalen aan de heer wijst op het allodiale karakter. De heer kan de grond voor zijn dienstman cijnsvrij gemaakt hebben.

Een aantal schepenen is ook na de verdeling van het land van Breda dit ambt blijven bekleden. In 1293 verkocht Gerard van Wezemaal aan de abdij van St. Bernaards 53 hoeven en twee bunder veengrond *'infra dominium terre nostre de Breda'* (zoals hij het zelf noemt: binnen de heerschappij van ons land van Breda) voor een jaarcijns van drie Leuvense penningen per hoeve.[85] Het gebied werd begrensd door de lijnen tussen de palen bij Etten, Sprundel, Nisperendijk en Zevenbergen. De oorkonde wordt bezegeld door Gerard, zijn oudste zoon Arnold en een aantal *'homines feodales domini de Wesemale'*, namelijk Franco van Wezemaal, broer van Gerard; Johannes van Arscot, genoemd van

Schoonhoven, ridder; Everdeus, schout van Antwerpen; Godfried van Bergen, dapifer[86] van de heer van Breda; Willem, genoemd Loddere, dapifer van de heer van Bergen; ook zeven schepenen van Bergen op Zoom hingen hun zegel aan op verzoek van Gerard. Het zijn: Arnoldus genoemd *de Monte,* reeds eerder vermeld als *burgensis* van Bergen in 1276 en als bezitter van goed in de parochie in 1286; Marselius van Eersel; *Henricus dictus de Hoke,* schepen in 1288;[87] *Theodericus de Monte,* schepen in 1288;[88] Henricus, zoon van Gobbo, mogelijk een zoon van schepen Gobbo uit 1286; Hermannus, zoon van Hermannus, schepen in 1288[89] en tenslotte Henricus, zoon van Thome. Ook hier treden zij op als aanzienlijke getuigen.

Een laatste aanduiding van hun status is al even aangestipt. Van zeker vijf schepenen uit de dertiende eeuw is het zegel bewaard gebleven.[90] Wanneer men de oorkonden uit St. Catharinadal bekijkt, blijken alle daarin voorkomende schepenen hun eigen zegel aangehangen te hebben en niet het schepenzegel. Indien er twee schepenen oorkonden, blijken er ook twee zegels aangehangen te hebben. Naar het randschrift te oordelen zijn het persoonlijke zegels. Dit blijkt ook uit de genoemde oorkonde uit 1279, waarin aan *Henricus dictus Braen* expliciet gevraagd wordt zijn zegel aan te hangen naast dat van de proost van St. Catharinadal en de schepenen van Bergen op Zoom (d.i. het schepenzegel). Ook in de oorkonde van 18 juli 1286 wordt door de schepenen van het Noordland gevraagd om het zegel van een schepen van Bergen. Aan diverse schepenoorkonden hebben de schepenen hun persoonlijk zegel aangehangen. Gezien de symboliek en de waarde van een zegel moet het betekenen dat de schepenen in deze gevallen persoonlijk oorkondden en niet als schepengericht.

Enige conclusies kan men wel uit het bovenstaande trekken. In het laatste kwart van de dertiende eeuw kan men een groep personen uit Bergen op Zoom, waaronder merendeels schepenen, terugvinden in zeer verschillende posities. Sommigen hadden een hoge functie in dienst van de heer van Breda en waren (mede) daardoor van een hoog aanzien. Tevens kan men - hoewel op grond van slechts twee oorkonden - vermoeden dat zij allen binnen of rond de stad gegoed waren. Hun aanzien

kon zo groot zijn, dat zij persoonlijk gevraagd konden worden hun zegel aan oorkonden te hechten. Na de verdeling van het land van Breda bleven sommigen schepen, nu in dienst van de heer van Bergen.

De positie van de schepenen heeft ook konsekwenties voor de positie van de landsheer, i.c. de heer van Breda en na de deling de heer van Bergen. Die veronderstelling wordt gesteund door het feit dat Gerard van Wezemaal zich wel 'heer van Bergen op Zoom' noemt, maar dat het randschrift op zijn zegel luidt:[91] S' GERARDI DE WESEMALE D[OMI]NI.DE WOUDE.MILITIS. Waarom niet heer van Bergen? Ook in het verdelingsverdrag over het land van Breda uit 1287 wordt Bergen niet genoemd. Er wordt slechts in gesteld, dat Gerard van Wezemaal een gelijkwaardig deel van de heerlijkheid Breda zal verkrijgen.[92]

De oorzaak van deze naamgeving heeft denkelijk te maken met de verschillen tussen beide plaatsen en de aanzienlijke positie van de reeds in Bergen woonachtige dienstlieden, waarmee de nieuwe heer te maken kreeg.

Op het einde van de dertiende eeuw is Bergen op Zoom duidelijk tot een stedelijke nederzetting geëvolueerd. Het karakter van die nederzetting blijft onbekend, hoewel de aanwezigheid van een school in 1286[93] een behoorlijke omvang doet vermoeden.[94]

Besluit.

In het voorgaande hebben achtereenvolgens twee punten centraal gestaan. Men kan vaststellen dat Bergen op Zoom deel heeft uitgemaakt van een complex van oud Nijvels bezit met het zwaartepunt in Zeeland. Dat bezit in Zeeland is overgegaan op de heren van Breda. Zij hebben vooral in de twaalfde eeuw een belangrijke positie gehad op het eiland Rilland, die ze weer verloren hebben aan abdijen, locale heren en uiteindelijk aan de graaf van Holland en Zeeland. De abdij van Nijvel heeft het verlies van goederen in Bergen op Zoom - wat dat ook mag betekenen - tot ver in de dertiende eeuw aangevochten zowel bij de heer van Breda als bij de hertog van Brabant. Uiteindelijk verloor zij ook nog de tienden maar zij behield tot in de vijftiende eeuw het patronaatsrecht van de kerk.

In de tweede helft van de dertiende eeuw is de nederzetting uitgegroeid tot een stad, een ontwikkeling die het duidelijkst tot uitdrukking komt in het verschijnen van de *oppidani* in 1260 en uiteindelijk de vorming van een aparte heerlijkheid in 1289. Een aantal schepenen van de stad blijkt ook in het land van Breda een hoog aanzien te hebben genoten. Uit de vermeldingen van zulke aanzienlijke personen kan men opmaken dat de stad een behoorlijk grote toplaag gehad moet hebben, wat op enige omvang van de stad kan duiden. Men had er in ieder geval een school.

Over de materiële groei van de stad kan men opmerken, dat men rekening dient te houden met het feit dat de nederzetting door haar Nijvelse verleden tamelijk oud moet zijn, alhans ouder dan de dertiende eeuw. In die periode was men voor transport en voeding sterk aangewezen op het water. Men kan terecht veronderstellen, dat de haven een belangrijker rol gespeeld heeft dan tot nu toe werd aangenomen.

Enige zekerheid over de plaats, de omvang en het karakter van de pre-stedelijke bewoning kan ons slechts door de archeologie gegeven worden. In de zomer van 1983 zijn er bij opgravingen ten zuiden van het huidige centrum van Bergen op Zoom sporen van bewoning uit de elfde of mogelijk zelfs tiende eeuw gevonden. Het hoeft geen betoog dat deze vondsten het problematische historische bewijs voor de aanwezigheid van een nederzetting in de tiende eeuw krachtig ondersteunen.

AANTEKENINGEN

1 J. van Rompaey, „Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom", *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht,* Dl. XIII nr. 2, pp. 199-200.

2 Meest recente uitgave: J. van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek van het Sint-Elizabethospitaal te Antwerpen* (1226-1355), Brussel 1976, nr. 29.

3 F. F. X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda, dl. I De Middeleeuwen,* herdruk Schiedam 1976, p. 42 e.v.

4 B. van Doninck en P. J. Goetschalckx, *Oorkondenboek der abdij van St. Bernaards aan de Schelde deel I,* Antwerpen 1926, (afgekort als: Oorkondenboek St. Bernaards) nr. 238: *'placuit . . . quod tam oppidani de Breda quam oppidani de Bergen sigilla sua litteris apponerent presentibus'.*

5 R. van Uytven, „Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant; het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch", *Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland,* deel LIV Tilburg 1982, p. 10 e.v., id., „Stadsgeschiedenis in het noorden en zuiden", *Algemene Geschiedens der Nederlanden,* deel II Haarlem 1982, pp. 188-190.

6 F. A. Brekelmans, „De middeleeuwse omwalling van Breda", *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda „De Oranjeboom",* XXX (1977) pp. 1-27 en L. Moelands, „De opgraving van de Gasthuispoort te Breda" in hetzelfde *Jaarboek Oranjeboom,* pp. 27-37.

7 W. A. van Ham, „De middeleeuwse stadsplattegrod van Bergen op Zoom", *Studies uit Bergen op Zoom. Bijdragen tot de geschiedenis, uitgegeven in opdracht van de geschiedkundige kring Stad en Land van Bergen op Zoom,* II (1977) pp.15-35.

8 Van Ham, *a.w.,* p. 15; zie verder noot 15.

9 J. F. Foppens, *Auberti Miraei, Opera Diplomatica et historica,* deel IV Brussel 1748, pp. 63-65.

10 Voor de problematiek van deze oorkonden zie: A. C. F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel I eind van de 7e eeuw tot 1222,* 's-Gravenhage 1970, nr. 47; Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles des origines au XIVe siècle, Bruxelles 1952,* p. 223 noot 4 geeft een overzicht van de strijd over de identificatie van Bergen op Zoom en Zeeuwse eilanden als Nijvelse bezittingen. In het Gemeentearchief te Bergen op Zoom bevindt zich een afschrift (van een afschrift) van één van de hier bedoelde oorkonden uit 967, zie W. A. van Ham, *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom.* (Rijksarchief in Noordbrabant, Inventarisreeks nr. 25) 's-Hertogenbosch 1980, charters nr. 1. Over de historiografie van deze oorkonden zie ook: W. A. van Ham, „Steenbergen, balans van een geschiedschrijving", *Jaarboek Oranjeboom* XXIV (1971), pp. 128-129 en 136-137.

11 M. Zender, *Räume und Schichten mittelalterlichen Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Vokskunde. Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung.* Düsseldorf 1973², pp. 89-143.

12 J.-J. Hoebanx, *L'abbaye,* p. 184 e.v.

13 Hoebanx, a.w., p. 360.

14 id., „Un aspect de la politique ducale en Brabant au milieu du XIIIe siècle: le duc Henri III et le Chapitre de Nivelles", *Bulletin de la commission royale d'histoire / Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis* 127 (1961), pp. 129-161.

[15] De tekst van deze overeenkomst bij H. P. H. Camps, *De stadsrechten van Graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht van 's-Hertogenbosch*, Utrecht 1948, p. 169; ... *et ipse* (d.i. de hertog) *veraciter repromisit quod ... reponet ecclesiam in sua possessione bonorum de Berges, quam detinet avocatus de Betunia racione filii nobilis viri Godefridi de Bredan, novissime defuncti, et defendet usque ad iusticiam.*

[16] C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instelligen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*, Assen 1971, pp. 73-74.

[17] Dekker, *a.w.*, p. 122 en 140-143. Het geleiderecht is in de dertiende eeuw een soort tol. Breda oefende dat recht uit in Agger, voor de Honte en in Zantvliet voor de Schelde.

[18] J. de Fremery, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis. Supplement.* 's-Gravenhage 1901, nr. 170. Arnoud van Leuven heeft het gebied en de rechten erop in leen van de graaf van Holland. Hij behoudt zich het recht voor indien nodig als voogd op te treden.

[19] J. de Fremery, *Supplement OHZ* nrs. 62 en 63. Vergelijk: P. C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten ca. 1100-1281*, Leiden 1965, pp. 164-165.

[20] Van Ham, *Inventaris Raad en Rekenkamer*, charter nr. 713, 25 juni 1255. Voor het geslacht Van Stavenisse zie Dekker, *Zuid-Beveland*, passim.

[21] Dekker, *a.w.*, p. 122; de oorkonde uit 1257: Van Ham, *Inventaris Raad en Rekenkamer*, nr. 714.

[22] G. C. A. Juten, „De heerlijkheid Woensdrecht en hare heeren", *Taxandria* (Bergen op Zoom), XLIII (1936) pp. 15-24; voor het geslacht Van Kruiningen zie Dekker, *a.w.*, passim.

[23] Fremery, Supplement OHZ, nr. 195; voor Nicolaas van Cats zie: F. H. J. Lemmink, *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555*, Roosendaal 1951, pp. 26-27.

[24] F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland van Zeeland en Heeren van Vriesland.* (Etc.), deel II Leiden 1754, p. 128; Vergelijk hiermee p. 24: Gerard van Wezemaal heer van Bergen op Zoom oorkondt in 1302, dat er een verzoening tot stand is gekomen tussen enerzijds de lieden uit Zeeland plus de lieden van Raso, heer van Liedekerke en Breda *'die woonen tusschen Honte ende Hincklen'* en anderzijds de lieden van Bergen op Zoom. Mede bezegeld door hertog Jan II van Brabant.

[25] Voor Nijvel: Hoebanx, *L'abbaye*, p. 353 e.v.

[26] Dekker, *Zuid-Beveland*, p. 92 e.v. en 142.

[27] Hoebanx, *a.w.*, p. 353 e.v.; Dekker, *a.w.*, p. 75 en 142.

[28] Dekker, *a.w.*, p. 206.

[29] Dekker, *a.w.*, p. 142; Boeren, *De heren van Breda*, p. 135.

[30] Koch, OHZ I, nr. 397; Dekker, *a.w.*, p. 146 en 396.

[31] *'sed et idem Heina de Berga coram nobis et subscriptis testibus dictum ius libera voluntate ex toto resignavit'*. Koch, OHZ I, nr. 397.

[32] F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, derde reeks nr. 17), deel I Utrecht 1956, nr. 15; In 1187 wordt Alardus van Ossendrecht vermeld als getuige bij de overdracht van de heerlijke rechten in Krabbendijke aan de abdij Ter Duinen; vermeld bij Van Ham, *Inventaris Raad en Rekenkamer*, p. 69 e.v.

[33] Koch, OHZ I, nr. 348.

[34] Koch, OHZ I, nr. 345.

[35] Boeren, *De heren van Breda*, p. 133.

[36] Dekker, *a.w.*, p. 122.

[37] Boeren, *De heren van Breda,* p. 175 vermeldt Robert de Béthune voor het eerst als voogd in 1239. Dat optreden kan dus worden vervroegd en versterkt Boeren's theorie over een voogdwisseling naar aanleiding van een troonswisseling.

[38] Volgens een klacht uit 1241, zie Hoebanx, „Un aspect", p. 135.

[39] Hoebanx, „Un aspect", p. 136, ook noot 3 op die blz.; een vidimus uit 1430 werd uitgegeven door G. C. A. Juten, „Onuitgegeven oorkonden", *Taxandria* (Bergen op Zoom), XLIII (1936) nr. 1.

[40] Uit dit verdrag blijkt impliciet dat Hendrik IV van Breda moet zijn overleden vóór 24 jan.; de door Boeren (*De heren van Breda* p. 228 noot 9) voorgestelde datum klopt dus niet. Een obituarium is overigens geen betrouwbare bron voor overlijdensdata.

[41] Volgens Hoebanx, *L'abbaye,* p. 223 noot 1 bezat de abdij dan nog slechts het patronaatsrecht en de collatie van twee prebenden. Deze situatie bestond echter pas na de oprichting van het kapittel. Ervoor bezat de abdij alleen het patronaatsrecht. Zie noot 9.

[42] Cerutti, *Middeleeuwse Rechtsbronnen,* deel I nr. 68; origineel in Gemeentearchief Bergen op Zoom: Van Ham, *Inventaris Raad en Rekenkamer,* charters nr. 26.

[43] Cerutti, *Middeleeuwse Rechtsbronnen,* deel I nr. 20.

[44] als noot 4.

[45] *Oorkondenboek St. Bernaards,* nr. 286.

[46] Van Uytven, „Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden", p. 220-221.

[47] *Oorkondenboek St. Bernaards,* nr. 352.

[48] *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300.* 3 delen, 's-Gravenhage 1937-40, nr. 573. Het randschrift uit 1355 luidt: S. COMMUNIS VILLE DE BERGIS SUPRA ZOMA, zie van Uytven, „Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis", noot 18.

[49] *Corpus Sigillorum,* nr. 576, zegel uit 1296; vermoedelijk hetzelfde als in 1259, zie Cerutti, *Geschiedenis van Breda,* p. 52.

[50] Cerutti, *a.w.,* p. 53.

[51] Cerutti, *a.w.,* p. 52.

[52] F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* deel II, Antwerpen 1929, p. 55 en vergelijk Cerutti, *a.w.,* p. 51.

[53] Van Uytven, „Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden", p. 224 e.v.

[54] F. F. X. Cerutti, „De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van de onroerende goederen", *Varia Historica Brabantica,* deel III 's-Hertogenbosch 1969, pp. 47-89.

[55] Cerutti, *a.w.,* p. 86.

[56] Cerutti, *a.w.,* p. 71.

[57] Cerutti, *a.w.,* p. 73.

[58] Van Rompaey, „Rechtsbronnen", Groot-Privilege van 20 jan. 1356 nr. 20: *'Voert sullen wi elx jaers ons scepenen van Berghen afdoen ofte doen doen ende ander scepenen daeran altoes in die weke na verzworen maendach';* Privilege verleend door Anthonis, markgraaf van Bergen op 16 aug. 1533: *'dat wij ... van nu voertaen ... negen scepenen ... zullen amoveren afsetten ende verlaten op Sinte-Gheertruydenavont ...'* (nr. 7).

[59] W. Bezemer, „Oude rechten van Steenbergen". *Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht,* eerste reeks nr. 20, 's-Gravenhage 1897, Antiqua Kora nr. 37.

[60] Als noot 47.

[61] Het ligt voor de hand deze naam te vertalen als 'van de Berg' of 'van Bergen'.

Bergen op Zoom wordt echter nooit 'Mons' genoemd. Het lijkt daarom verstandiger de naam onvertaald te laten.

62 *'Huic autem facto interfuerunt homines nostri feodales Johannes dictus Mulart, miles, Arnoldus de Monte, burgensis de Bergis, Nicholaus Dancart, de Zantvlita, Arnoldus de Ossendreth, Arnoldus dictus Omeken, Marsilius de Ghestele, Nicholaus Faber, Arnoldus dictus Judeus et Petrus de Sconhout'.*

63 *'Testes sunt Nicholaus investitus de Hekerne, Henricus de Ascha tunc capellanus noster, Egidius de Buzenghem dapifer noster, Wilhelmus de Monte et Paulus de Gheest, burgensis de Bergis et alii quamplures'.*

64 Gedrukt bij C. van de Walle, „Siardus Bogaerts. De prior en zijn monasterium te Huybergen 1614-1670", *Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel XLVII Tilburg 1980,* Bijlage op p. 263; vergelijk p. 22 e.v.

65 *Oorkondenboek St. Bernaards,* nr. 415: *'Marselius de Ghestele scabinus', 'Henricus dictus Braen'* en *'Paulus de Gheest'* Gedrukt in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* XXI (1930).

66 Cerutti, *Middeleeuwse Rechtsbronnen* deel I, nr. 54; uit de context wordt de precieze betekenis van *'viri legales'* niet duidelijk. Vermoedelijk betekent het 'getrouwe mannen'; zie J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus,* Leiden 1976 onder *'legalis';* vindplaats: Oorkondenboek St. Bernaards, *Bijdragen* XXI (1930), nr. 503.

67 A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout,* Tongerloo 1929, nrs. 10 en 12 (1286) en 16 (1287).

68 Erens, *a.w.,* nrs. 10, 11, 12, 13, 15 (1286); 16 en 18 (1287).

69 Erens, *a.w.,* nr. 10.

70 Erens, *a.w.,* nr. 13.

71 K. A. H. W. Leenders, „Nieuw licht op Terheijden's historie", *Jaarboek Oranjeboom,* XXVII (1974), p. 23; een half jaar later geeft Catharinadal wederom (of opnieuw?) 60 bunder grond in cijns uit aan Alardus en zijn broer Lambertus, zonen van Lambertus, Erens, *a.w.,* 12; weer een jaar later is Lambertus overleden en wordt de helft van het land in cijns uitgegeven aan Balduinus van Antwerpen, Erens, *a.w.,* nr. 16.

72 Erens, *a.w.,* nr. 4.

73 J. M. H. Broeders, „Over Servatius, de stichter van Sint Catharinadal", *Jaarboek Oranjeboom,* XXIV (1971), pp. 13-29.

74 Genoemd bij Broeders, *a.a.,* pp. 15-16.

75 Broeders, *a.a.,* p. 16.

76 G. C. A. Juten, „De Noordpolder", *Taxandria* (Bergen op Zoom) XII (1905), pp. 292-295.

77 Als noot 4.

78 Een gerechtelijke overdracht, zie Cerutti, „De schepenbank in de Brabantse stad", p. 51.

79 Als noot 4; *'Hiis rebus interfuerunt viri providi et discreti Walterus de Righelt, Henricus dictus Habraen, Obreg de Woude et quidam alii'.*

80 Eervolle titels: 'rechtschapen en wijze mannen'.

81 Erens, *a.w.,* nr. 14.

82 *Oorkondenboek St. Bernaards,* nr. 475.

83 Erens, *a.w.,* nr. 13.

84 *Oorkondenboek St. Bernaards,* Bijdragen XXI (1930), nr. 507.

85 G. C. A. Juten, „Vier Bornhemsche oorkonden", *Taxandria* (Bergen op Zoom) XIII (1906), 197-201.

86 Voor deze titel zie: F. A. Brekelmans, „Aantekeningen over de oorkonden van Arnoud van Leuven en Ysabella van Breda als heer en vrouwe van Breda,

1268-1282" in dit *Jaarboek* XXXII-XXXIII (1979-80) noot 52. In dit artikel is een lijst opgenomen met alle toen bekende oorkonden van Arnoud van Leuven en Elizabeth van Breda en hun vindplaatsen.

87 Erens, *a.w.*, nr. 18 met lezing 'Hoelre'. Zijn zegel heeft als randschrift: DE ANGULO. Zie noot 90.

88 Als noot 84.

89 Als noot 84.

90 *Corpus Sigillorum*, nr. 728, Willem Bigghe; nr. 766, Hendrik Braen; nr. 866, Gobbo zoon van Heilewig; nr. 941, Hendrik van de Hoek (*de Angulo*); nr. 1368, Willem zoon van Arnold *de Monte*; de zegels hangen aan oorkonden uit St. Catharinadal.

91 *Corpus Sigillorum*, nr. 713 (tegenzegel nr. 714). De lezing is DE MONT-; op het zegel staat echter duidelijk DE WOUD-. In de betreffende oorkonde uit 1290 noemt Gerard zich *dominus de Berge super Zoom*. Hetzelfde zegel in A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires de duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre meuse*, deel I, stuk 1 Brussel 1919, p. 126. Gerard van Wezemaal genoemd als getuige bij een overeenkomst tussen de hertog en Jean Berthout, 12 nov. 1301. Hij wordt *seigneur de Berg* genoemd.

92 Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, nr. 65.

93 Erens, *a.w.*, nr. 18: Willem, rector van de school; zie ook noot 81.

94 R. R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1954 geeft op pp. 21-30 een lijst van plaatsen met de vroegste vermelding van een school. Bij Bergen op Zoom noteert hij (via Juten) 1442. Slechts weinig plaatsen hebben een vroege vermelding. Ook Breda had waarschijnlijk reeds een school rond 1300, zie M. A. Nauwelaerts, *De oude Latijnse school van Breda*, 's-Hertogenbosch 1945, p. 1.